

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ
ЯЗИЧНИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧАСТИНИ
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я В I ТИС. ДО Н. Е. –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС. Н. Е.

В статті подається короткий огляд історіографії та джерел духовної культури дохристиянського періоду населення Середнього Подністров'я.

В історії України період з кінця I тис до н. е. і до кінця першої половини I тис. н.е. ознаменований такими суспільно-значущими явищами, як розпад первіснообщинного ладу з його первісними релігійними інститутами та формування умов для зародження української народності і стародавньої держави України-Руси [1, с. 14].

Слов'янському язичництву не повезло. Його міфи не були записані, тому що писемність в слов'ян з'явилась одночасно з християнством в кінці I тис. н. е.. Літописці середньовіччя з великим задоволенням описували знищення язичницьких статуй, ніж „поганські” вірування народу. Правда витвори народної творчості – обрядові пісні та казки пізніших епох – донесли до нас залишки давнього слов'янського світобачення, але в них нічого не говорилося про давні культури та богів ” [2, с. 47].

Тому неабиякий інтерес до цього питання виявляли дослідники-історики, фольклористи, етнографи, археологи починаючи з середини XIX ст. до вивчення слов'янського язичництва. Цій тематиці присвячено велику кількість літератури як вітчизняної так і зарубіжної. На даний час для дослідження світобачення та звичаїв слов'ян залучені майже всі писемні джерела і в значній мірі враховані етнографічні матеріали. Значно менше для цієї мети використані дані археології. В той же час саме культові місця, святилища та інші речові пам'ятки, які уособлюють вірування народу, дозволяють освітити велику

кількість темних плям у світобаченні слов'ян, дати конкретні уявлення про релігійні обряди та розкрити роль релігії в житті давнього суспільства.

Археологічні джерела, які торкаються язичницьких вірувань, в значній своїй масі ще не зібрані зі всіх слов'янських земель і недостатньо систематизовані. Зазвичай в загальних роботах по слов'янському язичництву наводяться лише окремі приклади широко відомих пам'яток, та згадуються найбільш відомі знахідки ідолів та інших культових предметів. Хоча число культових об'єктів слов'ян відкритих археологами особливо за останні роки, швидко зростає знаходить своє відображення в багатьох публікаціях [3, с. 6].

Історіографічний огляд даної проблематики починається ще в так званий дореволюційний час. Одним із дослідників язичництва старовини того часу був Є.В. Анічков який зібрав у своїй книзі „Язичництво і Давня Русь” всі середньовічні свідчення про давньоруське язичництво, прийшовши до невтішних висновків: „Особливо убогим було язичництво Русі писав він, – убогі – її боги, грубі культу та нрави” [4, с. 47].

Досить вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей Поділля зробив відомий подільський краєзнавець та церковний діяч Ю.Й. Сіцинський [5, с. 197-355], який на основі систематизації та картографування здобутих даних, підготував та опублікував капітальну джерелознавчу працю “Археологическая карта Подольской губернии”, яка вийшла в світ у 1901 р. у Працях XI археологічного з'їду. Вчений зафіксував і систематизував близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку до періоду Київської Русі включно [6, с. 57]. Ця праця стала основою щодо розташування та опису язичницьких скульптур та рельєфів Подністров'я. Цим об'ємним дослідженням Ю. Сіцинського активно користуються науковці і на сучасному етапі. Слід також згадати відомого дослідника старожитностей Поділля В.К. Гульдмана [7, с. 300], який у тому ж 1901 році опублікував „Пам'ятники Подольской старины” (материалы к составлению археологической карты Подольской губернии).

За даними В.К. Гульдмана та Ю.Й. Сіцинського, на рубежі XIX та XX ст. в селах Поділля було відомо більше десятка кам'яних скульптур, яких в народі називають „бабами”.

На території Середнього Подністров'я відомі також і інші знахідки кам'яних скульптур. Ці матеріали фіксують у своїх роботах Ю. Сіцинський та В. Гульдман. Вони вказують на цілий ряд пунктів, де в різний час виявлені язичницькі старожитності. Це Іванківці Олешинські, Березна, Березова, Хоньківці, Козлів, Пижівка, Хребтіїв, Кузьминчик, Ольховець. На жаль не всі з відкритих кам'яних язичницьких скульптур стали надбанням науки.

Досить вагоме джерело, яке містить в собі опис та семантичну характеристику язичницьких скульптур – це „Літопис Руський” [8, с. 389].

Книга ця – велетенська історична епопея. Події в ній розпочинаються з пралегендарного „сотворіння світу” і закінчуються 6800 (1292) роком. Це першоджерело відомостей про тисячі і тисячі подій, історій, людей. Язичницькі скульптури в цьому літописі називають „кумирами”. Дається перелік язичницьких богів, та місця їхнього розташування. Згадується також язичницьке капище на Княжій Горі в м. Києві. Велика увага приділяється поваленню язичницьких богів, подальша доля яких невідома. Також дається характеристика князя Володимира Великого і самого процесу прийняття християнства, причини та розгортання подій у 988 р.

Найбільш результативними з історії язичництва Подністров'я виявилися дослідження академіка І. С. Винокура. Матеріали цих досліджень узагальнено у його монографічних працях „Історія та культура Черняхівських племен” [9, с. 104-142], „Давні слов'яни на Дністрі” [10, с. 36-46], „Буша” [11, с. 110-132], „Бакота. Столиця давньоруського пониззя” [12, с. 20-46], „Черняхівська культура, витоки і доля” [13, с. 123-173]. У цих працях досліджено і систематизовано обширний матеріал про духовність населення першої половини I тис. н. е. в Подністров'ї.

У 1984-1989 роках минулого століття І.П. Русановій та Б.О. Тимощуку вдалося виявити городище-святилище, на якому стояв у давнину Збруцький

ідол. З'ясувалося, що святилище функціонувало аж до середини XIII ст. Свої дослідницькі здобутки вони узагальнили у праці: „Языческие святилища древних славян” [14, с. 5-135].

Щодо досліджень Бушанського скельного рельєфу, слід зауважити що він став відомий у науковій літературі з 80-х років XIX ст. Його відкрив і описав у 1883 р. професор Київського університету В. Б. Антонович [15, с. 86].

З моменту першої публікації пам'ятки і до наших днів до неї зверталось багато дослідників: К. Мельник [16, с.678-680], Ю. Сіцинський [17, с. 277], В. К. Гульдман [18, с. 300], Б.О. Рибаків [19, с. 51-66], М. Ю. Брайчевський [20, с. 119-120], П.А. Білецький [21, с. 24-25], Вагнер Г.К. [22, с. 238], Формозов [23, с. 103-110] та ін.

Цікаво що Бушанський рельєф отримав різні хронологічні оцінки. Б.О. Рибаків, Т.К. Вагнер датують пам'ятку I-III ст. н. е., М.В. Алпатов відносив її до антського періоду VI-VIII ст., Н.П. Кондаков і К. Мельник – до IX-X ст., Н.Н. Врангель визначив хронологію пам'ятки XII-XIII ст., О.О. Спіцин – середньовічною епохою, О.О. Формозов – не раніше XVI ст.

Літературу, присвячену трактуванню Збруцького ідола, можна розділити на дві частини: в одній відстоюється приналежність Збруцького ідола до слов'янського бога, може Святовита, в іншій – є спроби зв'язати цю пам'ятку з кочовими тюркськими народами і побачити в ній свого роду кам'яну бабу.

Представником першої точки зору є дослідник Лелевель. Згідно з його уявленнями чотири зображення на гранях означають чотири пори року. Зображення з кільцем означає весну, з рогом – літо. Осінь являє фігуру з мечем і конем. Зима є оголеною, без всякої атрибуції [24, с.280]. Такої ж точки зору дотримується А. Кіркор.

В праці Фамініцина “Божества древних славян” є спроба полегшити різко поставлені Срезневським питання відносно зв'язку Збруцького ідола з Святовитом. Фамініцин пише: “Що ідоли могли бути запозичені слов'янами у чудських народів” [25, с.47].

Кам'яним статуям присвячена також праця Я. Соколовської. За її концепцією Збруцький ідол зачислений нею до числа божеств західних слов'ян. Вона наголошує, що культ Святовита розповсюдження серед східних слов'ян не мав.

Систематизації кам'яних ідолів присвячена праця Деметрикиєвича. Він відносить всі кам'яні фігури, відомі в Азії і Європі, від Монголії і Китаю до Пруссії, до кам'яних бабів, тюркських народів, що увіковічували свої народи. Серед кам'яних бабів Деметрикиєвич виділяє групу так званих загадкових пам'яток, серед яких числиться ідол зі Збруча. Але загадковість ідола, на думку Деметрикиєвича, не виключає того, що ця пам'ятка пов'язана з тюркськими народами і являє собою пережиток шаманізму, що відходить своїм корінням в Тибет.

Дослідник М. Вивраженецький уточнює, що чотириохгранна форма ідола, заокруглена доверху, пов'язана з фалічними фігурами Японії, Китаю, Монголії і Тибету. Він вважає, що положення рук ідола є типовим поширеним серед богів Азії. Шапка на голові ідола зустрічається і в індійського бога і навіть в самому обличчі Вивраженецький вбачає монгольський тип.

В. Антонович розглядає ідола як поєднання трьох компонентів: слов'янського, монгольського і дунайсько-римського.

До кам'яних тюркських бабів відносить Збруцького ідола і Л.О. Захаров, який писав: "Ми не можемо сказати конкретно, якому народові ця (пам'ятка) належить, але ми можемо стверджувати, що це якийсь тюркський народ, який прийшов зі Сходу, можуть бути печеніги або мадяри, бо в цей час два цих народи були жителями південної Росії [26, с. 282-283].

Серед багаточисельних більш чи менш правдоподібних пропозицій про первісне місцезнаходження Збруцького ідола, ще одну цікаву версію у свій час висловив Жебравський. Він встановив, що можливим місцем для святилища була гора Замчисько.

А. Кіркор, що побував на місці знахідки Збруцького ідола в 70-х роках XIX ст., рахував, що можливим місцем святилища була гора Соколиха, біля

підніжжя якої протікає Збруч. Ні Жебравський, ні Кіркор ніяких робіт по відкриттю можливого святилища не проводили, а думки їхні згодом були забуті.

Роботи, які провели Б.О. Томошук з І.П. Русановою, достовірно, на нашу думку, відображають історичну картину місцезнаходження Збруцького ідола. Правда, таке припущення є лише одним із варіантів розв'язання проблеми про первісне місцезнаходження ідола.

Свої монографії присвятив язичництву відомий російський археолог Б.О. Рибаків, „Язычество древних славян” (1981), „Язычество Древней Руси” (1987), в яких узагальнив і систематизував язичницькі старожитності періодів ранніх слов'ян та Київської Русі.

Про капища давніх слов'ян-русів писав арабський мандрівник Ібн Фадлан, який у X ст. оглядав одне із них на Волзі. Воно за словами автора, являло собою округлу площадку, оточену частоколами, у центрі якого стояв дерев'яний ідол [27, с. 39].

Аналіз джерел переконує, що запровадження християнства на Русі не слід розглядати як одноактну подію, пов'язану з чудесним прозрінням Володимира Святославича. Це був тривалий і складний процес, який розпочався задовго до його князювання і тривав після нього [28, с. 261].

Таким чином, огляд історіографії та джерельної бази дають можливість з'ясувати найважливіші аспекти язичницької культури населення даної території, їх важливе місце в системі духовної культури слов'янських племен. Слід зазначити що язичництво відіграло значну роль у формуванні світогляду, традицій, обрядів тогочасного населення Середнього Подністров'я, відгомін якого відчувається і на сучасному етапі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ивакин Р.Ю. Рассказы о древнем Киеве. – К.: Рад. Школа, 1982. – С. 14.
2. Петрухин В. Чтобы понять наших предков // Знание и сила. – 1981. – № 32 – С. 47.
3. Рыбаков Б.А. Язычество Древних славян. – М., 1981. – С. 6.
4. Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. – СПб., 1914 – С. 47.
5. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. – М., 1901. – С. 197-133.
6. Винокур І.С. Історико-археологічні дослідження Ю.Й. Січинського // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Ч.1. – Хмельницький, 1994. – С. 57.
7. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 300.
8. Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 389.
9. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. – К., 1972. – С. 104-142.
10. Винокур І.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, 1977. – С. 36-46.
11. Винокур І.С., Алюмкін О.М., Забашта Р.В., Петров М.Б., Петровський В.М., Піржек О.М., Степанков В.С. Буша. Історико-краєзнавчі нариси. – Хмельницький, 1991. – С. 110-132.

12. Винокур І.С. Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 20-46.
13. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 123-173.
14. Русанова І.П. Тимощук Б.О. Языческие святилища древних славян. – М., 1993. – С. 5-135.
15. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии //Труды VI археологического съезда. – Одесса., 1886. – Т. I. – С. 86.
16. Мельник К. Путевые очерки Подолии // Киевская старина. – К., 1885. – Т. XIII. – Гл. X. – С. 678-680.
17. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии... – С. 277.
18. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901. – С. 300.
19. Рыбаков Б.А. Искусство древни славян // История русского искусства. – М., 1953. – Т. I. – С. 51-66.
20. Брайчевський М.Ю. Мистецтво стародавніх східних слов'ян // Історія українського мистецтва. – К., 1966. – Т. I. – С. 119-120.
21. Білецький П. Скарби нетлінні. – К., 1974. – С. 24-25.
22. Вагнер Г.К. Скульптура Древней Руси // Триста веков искусства . – М., 1976. – С. 238.
23. Формозов А.А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Подестровье. // СА. – 1968. – №2. – С. 103-110.
24. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 280.
25. Фаминицин Л.С. Божества древних славян. СПб., 1984. – 47.
26. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси... С. 282-283.
27. Ибн Фадлан. Путешесивие Ибн Фадлана на Волгу. М.; Л., – 1939. – С. 39.
28. Толочко П.П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – С. 261.